

УДК 94(477.64+47):930.1«18/19»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-003

Запорозько-російські взаємини періоду «кримської доби» (1709/11-1734 рр.) у вітчизняній історіографії середини XIX – початку XX століть

О. Д. Кінащук

*Запорізький національний університет,
leshkakin@gmail.com*

Ключові слова: вітчизняна історіографія, історія запорозького козацтва, романтизм, позитивізм, запорозько-російські відносини.

В статті подано огляд наукового доробку вітчизняних істориків середини XIX – початку XX ст., які досліджували запорозько-російські відносини періоду «кримської доби» (1709/11-1734 рр.). Було здійснено поетапний аналіз розвитку історичних студій з досліджуваної проблематики, проаналізовано чинники, які впливали на позицію істориків при написанні історичних праць, методологічний інструментарій та актуалізованої ними джерельної бази. Також було прослідковано процес відходу від імперської візії запорозько-російських відносин, її заміну на українську національну, що відбувався у вітчизняному історіописанні досліджуваного часу.

Zaporozhian-russian relations of the period of the «crimean era» (1709/11-1734) in the national historiography in the middle of the XIXth – the early XXth centuries

O. Kinashchuk

Zaporizhzhia National University

Key words: national historiography, history of Zaporozhian cossacks, romanticism, positivism, zaporozhian-russian relations.

The article presents a historiographical review of the scientific work of domestic historians of the middle of the XIXth – the early XXth centuries about the zaporozhian-russian relations of the 1709/11-1734. Was made an attempt to divide the development of historical studies of domestic historians on stages, investigate the informative potential of the source base and methodological tools used by domestic scientists in studying the relations between Zaporozhye and Russia during the specified period. As a result of the biographical analysis of the life-ways of domestic historians were found the factors that influenced the attitude of scientists on different aspects of the history of the Zaporozhian cossacks in the process of writing of historical works. Was traced the process of changing the imperial vision of the zaporozhian-russian relations of the 1709/11-1734, which represented the figure of the cossack as a traitor, drunkard and rebel, into ukrainian national vision, which got rid of imperial stamps and constructed a heroic image of the cossack in the history of Ukraine. The article also points out the influence of romanticism and positivism on the study of relations between the Zaporozhian Host and the Russian state by domestic historians. Discovered the features of romanticism in the historical works of scholars, in which they used the sensual, emotional and intuitive aspect of thinking and interpreted the historical process through goodness and morality. However, the romantic direction was replaced by the desire of historians to present scientific and truthful Ukrainian national history in the context which they studied the zaporozhian-russian relations. Particular attention was paid to the role of periodicals in the popularization of historical knowledge, including the history of the Zaporozhian cossacks, among which an important place was occupied by «Kievskaya starina» around which the leading domestic scientists of the second half of the XIXth – beginning of the XXth century were grouped.

Запорозька Січ ліквідована урядом Катерини II у 1775 р, продовжувала бути важливим ментальним чинником буття українського суспільства XIX – початку XX ст. Одним із носіїв пам'яті про низове товариство була колишня запорозька старшина та її нащадки, які увійшли до складу російського дворянства, а особливо ті з них, хто отримував історичну освіту в університетах Російської імперії. Збільшення кола освічених людей, які не забували про своє козацьке походження, а також більш широкий інтерес російського уряду до історії новоприєднаних земель, через який він мав намір обґрунтувати історичну нероздільність між Запорозькими Вольностями та російською державою, вплинули на активізацію зацікавлення до історії українського народу в цілому. В першій половині XIX ст. відбувається процес переходу від аматорського до професійного вивчення історії України, в контексті якої розглядали й історію запорозького козацтва. Кваліфікований підхід до досліджень надав українським науковцям нову ідейну, методологічну та джерельну можливість займатися вивченням минулого «низового товариства» та його окремими історичними періодами. До одного з найважливіших, у їх розумінні, належав час перебування Війська Запорозького Низового у кримській протекції (1709/11-1734 рр). Відзначимо, що ця проблематика не втрачає актуальності і зараз. На даний момент дослідженням історії Війська Запорозького Низового цього періоду займаються українські історики В. Мільчев [1], Т. Чухліб [2], О. Галенко [3], Л. Новікова [4], російський історик Д. Сень [5] та інші. Відсутність окремих історіографічних «досліджень» запорозько-російських відносин «кримської доби» дає нам можливість дослідити дану проблематику. Тому за мету статті ми ставимо вивчення історіографічного доробку вітчизняних науковців середини XIX – початку XX ст. з вищезгаданої проблеми.

На середину XIX – початок XX ст. припадає час стрімкого розвитку української історичної науки та, відповідно, її методологічного інструментарію. В цей час в науковому середовищі домінував романтичний напрям, який давав можливість історикам розкрити свій чуттєвий, емоційний та інтуїтивний бік мислення і тлумачити історичний процес через добро та моральність. Суспільно-політичні погляди вчених та їх наукові рефлексії, в поєднанні з результатами активної евристичної та археографічної роботи, стали вирішальними не тільки в дослідженнях загальної історії України, а й з історії запорозького козацтва.

Початок професійного вивчення історії України у XIX ст. був пов'язаний з науковою діяльністю

Д. Бантиш-Каменського [6-8] та М. Маркевича [9-11]. В їхніх систематизованих та узагальнюючих працях з історії України присутній розгляд подій, що відносяться до Війська Запорозького Низового. «Кримська доба» у працях цих двох вчених була реалізована через опрацювання опублікованих та раніше недосліджених документальних джерел зі Справ Малоросійської колегії (нині – ф.124 «Малоросійські справи» Архіву зовнішньої політики Російської імперії) та інших архівів. Потрібно відзначити, що дослідження Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича зазнали суттєвого впливу з боку суспільно-політичних поглядів своїх авторів. Відомо, що перший був прихильником монархізму [12, с.143], а другий – прибічником національної історії [9, с.25].

Наукова діяльність Д. Бантиш-Каменського була тісно пов'язана із роботою на уряд. Так, за сприяння малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна-Волконського [13], вчений береться за написання систематизованої праці з «малоросійської» історії. Також потрібно згадати про роль батька вченого – М. Бантиш-Каменського, який займав керівну посаду в архіві Міністерства закордонних справ та склав «Опис малоросійських справ». На думку Г.Карпова та М.Грушевського, цей опис Д. Бантиш-Каменський використав при створенні першого видання «Історія Малоросії» за 1822 р. [14, с.190]. Перше видання праці дослідника було досить жорстко прорецензовано О. Мартосом у 1823 р., після чого науковець взяв до уваги рекомендації та використав у своїй праці доробок іноземних істориків [14, с.190]. Як результат, у 1830 р. вийшло, друге, перероблене видання праці Д. Бантиш-Каменського (існує і третє видання за 1842 р., але воно не зазнало вагомих змін) [6-8].

Для вивчення запорозько-російських взаємин періоду кримської протекції Д. Бантиш-Каменський використав документи зі Справ Малоросійської Колегії, архіву Чернігівського губернського правління, листів графа Шереметева, «Журналу Петра Великого» та із праці Г. Адлерфельда «Histoire militaire de Charles XII» [8, с.119-180]. У автора простежується негативне ставлення до низовиків та приязнь до Російської держави в моменти протидії запорожців російській присутності на півдні України, зокрема дослідник відзначає, що відмова Петра I ліквідувати фортецю Кам'яний Затон та «самарські міста» на землях Вольностей стала причиною переходу січовиків на бік Карла XII, що в подальшому призвело до зруйнування Запорозької Січі в 1709 р. [8, с.119-120]. Також, на думку автора, причиною зруйнування Кам'янської Січі стає діяльність П. Орлика

із залучення запорожців до боротьби з Російською державою, яка призвела до того що низовики були змушені оселитися в Олешках до «1733 р.» [8, с.136]. Подальші події Д. Бантиш-Каменський висвітлює через цитування документальних джерел, які містять інформацію про посилення присутності російських військ на території колишніх Запорозьких Вольностей; про заборону запорожцям промислу, оселення на своїх колишніх землях, зносин із сусідами [8, с.128-154]. Історик у своїй праці припустився помилки, типової для того часу, про час існування Січі в Олешках, яка існувала не до «1733 р.», а з 1709 по 1728 рр.

У 1844 р. виходить праця М. Маркевича «Історія Малоросії» [9-11], яка, окрім, викладу подій 1709/11-1734 рр., вміщує археографічну публікацію джерел зі Справ Малоросійської Колегії [11]. М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, активно використовує компіляцію – в деяких уривках повністю копіює текст Д. Бантиш-Каменського, змінюючи тільки мовностилістичне оформлення тексту [10, с.511-513,518-519,521,536-537,539,545-546,580]. При цьому автор позбувається імперських штампів та описує відносини між Військом Запорозьким Низовим та Росією, як протидію січовиків діям російського уряду, що призводило до укріплення кордонів завдяки збільшенню кількості військових царської армії та заборон козакам промислу на їхніх же колишніх землях [10, с. 511-580]. На думку історика, це становище не змінилося і після обрання кошовим отаманом І. Малашевича [10, с.545-546] та смерті гетьмана П. Скоропадського [10, с.568]. Тільки після прохання Д. Апостола та графа І. Вейсбаха імператриця Анна Іоаннівна дозволила повернутися запорожцям на свої території [10, с.612].

Не надто високий рівень наукової праці був помічений вітчизняними істориками вже в XIX ст. Зокрема в історіографічному огляді праць з історії України М. Василенко вказує на недоліки «Історії Малоросії» М. Маркевича, що були пов'язані з використанням недостовірної «Історії Русів», літописів, записок та роботи Д. Бантиш-Каменського, а також з низьким рівнем археографічної публікації, про що історик пише: «надруковані в додатках документи списані дуже погано, часом таки позбавлені сенсу» [15, с.402-424].

Новим словом у розгляді історії запорозького козацтва стає наукова діяльність історика А. Скальковського. Ним у 1846 р. була опублікована праця, яка охопила не тільки історію Нової Січі у 1734-1775 рр., а й попередній період – 1709/11-1734 рр., що був пов'язаний із перебуванням запорожців під протекцією Кримського ханства

[16-18]. А. Скальковський одним із перших охарактеризував джерельну базу з історії зазначеного періоду. Він пише, що «наші свідчення про цей період, або Кримський Кіш Запорозький, ще малі та рідкісні...» [17, с.38]. Це твердження А. Скальковського було сформульовано після проведення ним евристичної та археографічної роботи на Півдні України у 1830-х рр. [19]. Проте, не дивлячись на інформативну обмеженість джерел, автор висвітлював запорозько-російські відносини у 1709/11-1734 рр., як час, коли січовики просилися у підданство Росії через утиски з боку кримських володарів [17, с.41-44]. Історик стверджував, що завдяки намірам графа І. фон Вейсбаха створити лінію укріплень проти Польщі та Кримського ханства [18, с.43-44], у запорожців з'явилася можливість повернутися на колишні землі. Проте, І. фон Вейсбах писав січовикам про потребу очікувати на належний момент, який з'явився в січовиків у 1734 р. [17, с.48-53].

У другій половині XIX ст. збільшується кількість публікацій, що були присвячені дослідженням з історії запорозького козацтва та у яких присутній розгляд подій, пов'язаних із запорозько-російськими відносинами у 1709/11-1734 рр. Вони з'являються на сторінках «Чтений в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (далі – ЧОИДР) та у журналі «Киевская старина» (1882-1906 рр.), навколо якого гуртувалися видатні вітчизняні історики, що займалися вивченням різних проблем історії України.

Так, в 1876 р. у серійному підцензурному виданні «ЧОИДР» була опублікована стаття Г. Надхіна [21]. У публікації вчений, описуючи історію Посамар'я, пише про стосунки між Запорозжям та Росією та зазначає, що відмова російського уряду зруйнувати «самарські та інші міста з їхніми гарнізонами, побудованими на запорозьких землях» стає причиною прийняття запорожцями сторони І. Мазепи та Карла XII в часи Північної війни [20, с.174].

З початком виходу в Україні першого легального наукового історичного журналу «Киевская старина» [21, с.86] активізується процес популяризації вивчення історії запорозького козацтва. Щомісячний вихід часопису давав змогу публікувати результати наукових досліджень відомим та не дуже козакознавцям. Так, за перший рік існування журналу було опубліковано дві статті з досліджуваної нами проблематики – у №4 [22] та №8 [23]. У першій статті А. Скальковський зазначав місце та час існування Олешківської Січі, у якій, на думку вченого, низове товариство перебувало

з «1709-1734 рр.» [22, с.107]. Ця думка історика є неправильною, тому що Січ в Олешках існувала з 1709-1728 рр. У другій статті редакційна колегія за матеріалами київського професора О. Ставровського пише про недоторканість колишніх запорозьких земель сусідніми державами і кримськими татарами під час «кримської доби» 1709/11-1734 рр. [23, с.323]. Іншої думки дотримувався Д. Яворницький. У статті «Топографический очерк Запорожжя» [24] в №5 за 1884 р., він вказує, що січовики були позбавленні російською державою прав на території Запорозьких Вольностей в межах Росії після переходу на бік Карла XII [24, с.41].

В останній чверті XIX ст. в українській історичній науці продовжувало поглиблене вивчення історії запорозького козацтва, що з одного боку було пов'язано з потребами українського суспільства, яке робило спроби до національної самоідентифікації, а з іншої сторони – із здобутками тогочасних істориків народницького напрямку у джерелознавчих дослідженнях і з новим методологічним поглядом до «об'єктивного» вивчення джерела.

До такої когорти вчених належить відомий історик-народник М. Костомаров, який долучився до розгляду відносин між Військом Запорозьким Низовим та Росією за часів «кримської доби». В 1885 р. вийшов друком його черговий том «Исторических монографий и исследований» під назвою «Мазепа та мазепинцы» [25]. Науковець розумів під вказаним у назві терміном «мазепинцы» [25, с.621], або «козаки-мазепинцы» [25, с.637] послідовників гетьмана І. Мазепи, серед яких належне місце займали й запорозькі козаки. Це твердження вченого підтверджується назвою окремого розділу тому, де автор виклав історію українського козацтва у XVIII ст. Окреслену нами проблематику М. Костомаров розглядав докладніше, ніж його попередники, у контексті боротьби П. Орлика проти панування Росії на малоросійських землях і його намаганнях залучити низовиків до протидії Москві [25, с.624-714]. Також, вчений проаналізував статті Прутського миру 1711 р. Зокрема, для автора була «не ясною» стаття, де російський цар відмовлявся від території України, через можливість трактування тексту договору на різний лад [25, с.637-638]. Вчений також не уникнув помилки, притаманної тогочасним історикам про місце та розташування Запорозьких Січей у період кримської протекції [25, с.623].

Визначена А. Скальковським проблема недостатньої кількості джерел для дослідження зазначеного періоду стала одним з питань статті П. Іванова, опублікованої в «Киевской старине» у №12 за 1892 р. [26]. У ній історик наголошував

на недостатньому опрацюванні Д. Яворницьким архіву Генерального Штаба (нині – Російський державний військово-історичний архів). Як аргумент він наводить перелік документів, що не були залучені останнім [26, с. 483-494]. Також, слушною була думка науковця про недостовірність даних, наведених Д. Яворницьким щодо місця та часу розташування Кошей у «кримську добу». Це було пов'язано з виявленням «пам'ятної записки» від 29 травня 1734 р. [26, с. 490]. Слід зазначити, що дане зауваження П. Іванова є справедливим не лише у відношенні до Д. Яворницького, але й Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, А. Скальковського, М. Костомарова та інших істориків, які не правильно розташовували за місцем та часом Запорозькі Січі з 1709/11 по 1734 рр.

Про брак історичних джерел російського і українського походження, які стосуються періоду перебування «низового товариства» в підданстві Кримського ханства, наголошував також одеський історик Л. Смоленський [27] (псевдонім – В. Львов [28, с.276]) у брошурці «Відносини між Запорожжям та Кримом». Проте, не зважаючи на обмеженість джерельної бази, він висвітлив історію запорозько-російських взаємин у «кримську добу» й констатував жорстку російську політику імперії щодо запорозької громади, що стосувалася заборони розвитку стосунків між Гетьманщиною та Запорожжям [27, с.23-24]. На думку автора, саме «муки совісті» змусили січовиків просити дозвіл на повернення під російську владу [27, с.24-26].

Дослідженням історії запорозького козацтва займався й Д. Яворницький. Його трьохтомна праця «Історія запорозького козацтва» [29-31] на довгі роки стала одним із найцитованіших історіографічних джерел з історії Запорожжя. В цій праці вчений використовує джерела з Архіву Міністерства Іноземних справ (нині – Архів зовнішньої політики Російської імперії), Архіву Міністерства Юстиції (нині – Російський державний архів давніх актів) та відділення Архіву Головного Штабу (нині – Російський державний військово-історичний архів) і опублікованих М. Судієнко джерел – «Матеріали до вітчизняної історії», які допомогли вченому дослідити відносини Запорожжя та Росії під час «кримської доби» 1709/11-1734 рр. Д. Яворницький вказує на намагання запорожців, разом із кримськими татарами [31, с.479-480], протидіяти російській державі [31, с.480], в жорстокому ставленні останніх до «емігрантів» [31, с.481] та у боротьбі «запорозької партії П. Орлика» проти царського уряду [31, с.503].

У своїй роботі Д. Яворницький, як і інші тогочасні науковці, долучився до трактування впливу

Прутського миру 1711 р. на запорозько-російські відносини в «кримську добу». Вчений в статтях мирного договору вбачав відступ російського царя від намірів наступу на Запорозькі Вольності [29, с.6].

На думку історика Д. Яворницького, Адріано-польський мирний договір між Османською імперією і Російською державою 1713 р. став переломним моментом у зміні вектору запорозько-російських взаємин у бік російської протекції [31, с.512]. Також підтвердженням зміни вектору стали прохальні листи низовиків до російської влади, яка збільшувала свій політичний тиск на запорозьку громаду [31, с.512,516,517,524-529,539-541,558].

Прагнення істориків подати науково-правдиву та відокремлену від імперських штампів українську національну історію в поєднанні з революційними подіями та політикою російського уряду на початку XIX ст. сприяли процесу прискорення концептуальних змін у дослідженнях та створенні нових систематизованих і комплексних наукових праць з історії України. Ними стали роботи М. Грушевського [32-33], О. Єфименко [34] та В. Антоновича [35].

Вивчення запорозько-російських взаємин у «кримську добу» в науковому доробку М. Грушевського набуває політичного забарвлення. У центр дослідження ставиться політична історія та національна спільнота з прагненням до самоідентифікації. Вченим у 1904 р. було опубліковано узагальнюючу працю з історії України під назвою – «Очерки украинского народа» [32]. У ній автор вказує про спробу П. Орлика, разом із «протурецькою» партією запорожців, вибороти «автономію» для України. Проте, на думку М. Грушевського, підкуп російським царем турецького візиру під час підписання Прутського миру 1711 р., змінив розподіл сил у регіоні. Після цього миру П.Орлик із січовиками намагався перейти на землі Правобережної України, які були під владою Польщі, але як результат – військова поразка та відхід запорожців від П. Орлика [32, с.298-299].

У 1906 р. виходить друге видання «Очерков украинского народа» у якій історик вказував на пом'якшення політики Анни Іоаннівни щодо України у зв'язку не тільки з ймовірною війною з Туреччиною, політичними перипетіями в Польщі, діяльністю агентів С. Лещинського та П. Орлика в Україні, а й із напругою на Запорожжі [33, с.350].

Інший відомий історик, Олександра Єфименко, в 1906 р. опубліковує працю «Історія українського народу» у двох томах [34], в якій зобразила запорозько-російські відносини в контексті невідомого положення січовиків під протекцією

Кримського ханства. Авторка праці зуміла доповнити дослідження В. Львова та А. Скальковського, виокремивши поміж «нравственных угнетений» ще, те що кримська протекція для низового товариства була неприбутковою в політичному, економічному та воєнному аспекті, що робило запорожців більш прихильними до російського уряду, який хотів використовувати козаків, як військовий елемент в обороні кордону на Українській лінії [34, 327-329].

Київський історик, професор В. Антонович у своїй праці «Коротка історія козащини» звертає увагу на невідоме географічне та військове положення запорожців у кримському підданстві, що змусило низовиків повернутися до Росії. Історик зазначає, що «...земля була тут погана, що вони опинилися дуже далеко від свого краю, і таким чином не могли поповнювати своїх контингентів» [35, с.215-216].

Отже, на середину XIX – початок XX ст. припадає остаточний перехід від аматорського до професійного дослідження історії запорозького козацтва. У цей час науковці вивчали не тільки увесь період існування низового товариства, а й окремі періоди, до яких належить і досліджувана нами «кримська доба» 1709/11 – 1734 рр., в контексті якої вчені висвітлювали стосунки між Запорожжям та Росією. У вітчизняній історіографії середини XIX – початку XX ст. склались різні оцінки запорозько-російських відносин у 1709/11 – 1734 рр. Розбіжність оцінок у науковців була пов'язана з інформативним потенціалом джерельної бази, особливостями використання методологічного інструментарію та особистих вподобань та поглядів вчених. Умовно можна виокремити чотири етапи розвитку історичних студій досліджуваної проблематики. На першому етапі у 1820-40-х рр. історики використовували обмежену кількість документальних джерел та компіляцію, що було підкреслено А. Скальковським, статтею П. Іванова та історіографічним оглядом М. Василенка. В цей же час відбувається відхід від імперського штампу про запорожців-зрадників та бунтарів. Для другого етапу, 1850-80-і рр., характерна романтизація історії запорозького козацтва, що стало проявом інтуїтивності, чуттєвості та емоційності істориків у дослідженні стосунків між Запорожжям та Росією. Науковці звертали увагу на причини відходу запорожців під кримську протекцію та листування між запорожцями та російським урядом щодо повернення січовиків у підданство Російської імперії. На третьому етапі у останній чверті XIX ст. історики починають використовувати «позитивістську» методологію, яка

дала можливість дослідити окремі епізоди з історії запорозько-російських стосунків у 1709/11 – 1734 рр. в контексті історії Посамар'я, відносин між Запорожжям і Кримським Ханством та протягом життя і після смерті І. Мазепи. Характерними ознаками четвертого етапу – початок XX ст., стало дослідження запорозько-російських відносин

«кримської доби» у контексті політичної історії, що було пов'язано з боротьбою за «автономію України» і розглядом Прутського мирного договору 1711 р. Також, вчені визначили причини «невигідного» перебування запорожців у кримський протекції, що зумовило повернення низовиків під російську владу.

Джерела та література

1. Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття : (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя : РА Тандем-У, 2009. 108 с.
2. Чухліб Т.В. Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709 – 1711 рр.). Краєзнавство. 2011. № 2. С. 224-229.
3. Галенко О.І. Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. – 1783). Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 208-264
4. Новікова Л.В. Кримський чинник в історії козацтва у зображенні істориків першої половини XIX ст. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії Національної Академії Наук. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 52-60.
5. Сень Д.В. Казачество во внешней и внутренней политике Крымского ханства. Татарские государства XV–XVIII вв. Казань, 2014. С. 261-266.
6. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. Москва : Тип. С. Селивановского, 1830. Т. 1. 470 с.
7. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. Москва : Тип. С. Селивановского, 1830. Т. 2. 296 с.
8. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. Москва : Тип. С. Селивановского, 1830. Т. 3. 375 с.
9. Маркевич М.А. Історія Малої Росії. Москва : типографія Августа Семена, 1842. Т. 1. С. 25
10. Маркевич М.А. Історія Малої Росії. Москва : типографія Августа Семена, 1842. Т. 2. 692 с.
11. Маркевич М.А. Історія Малої Росії. Москва : типографія Августа Семена, 1842. Т. 3. 406 с.
12. Марченко М. І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.) Київ, 1959. 259 с.
13. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменского у світлі дослідницького інструментарію. Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 343-361.
14. Ясь О.В. Історіографічна дискусія 1823 р.: рецензія О. Мартоса та лист Д. Бантиша-Каменського до видавця журналу «Сын Отечества» (вступна стаття). Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 186-191.
15. Василенко М.П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. Киевская старина. 1894. Т. 47. Кн. 12. С. 402-424.
16. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Т. 1. 386 с.
17. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Т. 2. 386 с.
18. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Т. 3. 314 с.
19. Швидько Г.К. Піонер наукового вивчення історії Запорізької Січі Аполлон Скальковський (1808-1898 рр.). Мое Придніпров'я : календар пам'ятних дат Дніпропетр. обл. на 2008 рік. Дніпропетровськ., 2007. С. 14-18.
20. Надхин Г.П. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1876. № 3. С. 125-177.
21. Матяш В.М. Публікація журналу «Киевская старина». Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 86-88.
22. Скальковский А.А. Филипп Орлик и запорожцы. Киевская Старина. Киев, 1882. Т. 2. № 4-6. С. 106-132.
23. Материалы для истории б.Запорожья. Киевская Старина. Киев, 1882. №.8. С. 323.
24. Яворницкий Д.И. Топографический очерк Запорожья. Киевская старина. Киев, 1884. №5. С. 42-43.
25. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1885. Т. 16. С. 622-714.
26. Иванов П. Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии. Киевская Старина. Киев. 1892. Т.39. С. 483-494.
27. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса : Тип. Штаба округа, 1895. 60 с.
28. Музичко О.Є. Рід Смоленських в історіографічному процесі середини XIX – першої третини XX ст. Записки історичного факультету. 2009. Вип. 20. С. 266-283.
29. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Санкт-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1892. Т. 1. 631 с.
30. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Санкт-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1895. Т. 2. 626 с.
31. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Санкт-Петербург : Типография П. И. Бабкина, 1897. Т. 3. 653 с.
32. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1904. 382 с.
33. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. 382 с.
34. Ефименко А.Я. История украинского народа. Санкт-Петербург : Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. 391 с.
35. Антонович В.Б. Бесіди про козацькі часи. Київ : Дніпро. 1991. С. 5-143.